

Култура у трансформацији

Зборник
Етнографског института САНУ
23

ISBN 978-86-7587-042-5

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

INSTITUTE OF ETHNOGRAPHY

Collection of Papers, Volume 23

Culture in Transformation

Editor in chief:

Dragana Radojčić

Editorial board:

Gojko Subotić, Radost Ivanova, Milica Bakić-Hayden, Marina Martinova,
Natalija Puškareva, Elena Uzeneva, Elefterios Alexakis, Peter Slavkovsky,
Sofija Miloradović, Bojan Žikić, Jelena Čvorović,
Mladena Prelić, Ljiljana Gavrilović

Secretary:

Marija Đokić

Accepted for publication by the reference of academician Dimitrije Stefanović and
associate member of the SASA Vojislav Stanovčić, at VII meeting of the
Department of Social Sciences SASA, on September 11, 2007.

BELGRADE 2007

ISBN 978-86-7587-042-5

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ

Зборник 23

Култура у трансформацији

Главни и одговорни уредник:

Драгана Радојичић

Уређивачки одбор:

Гојко Суботић, Радост Иванова, Милица Бакић-Хајден, Марина Мартинова,
Наталија Пушкарева, Елена Узенева, Елефтериос Алексакис, Петер Славковски,
Софија Милорадовић, Бојан Жикић, Јелена Чворовић, Младена Прелић,
Љиљана Гавриловић

Секретар уредништва:

Марија Ђокић

Примљено на VII седници Одељења друштвених наука САНУ
одржаној 11. септембра 2007. године на основу реферата академика Димитрија
Стефановића и дописног члана САНУ Војислава Становчића

БЕОГРАД 2007

Издавач:
ЕТНОГРАФСКИ ИНСТИТУТ САНУ
Кнез Михаила 35/III, Београд, тел. 011-2636-804
eisanu@sanu.ac.yu
www.etno-institut.co.yu

Рецензенти:
академик Димитрије Стефановић
дописни члан САНУ Војислав Становчић

Лектор:
Софија Милорадовић

Превод:
Јелена Чворовић

Коректори:
Марија Ђокић
Биљана Миленковић-Вуковић

Штампа:
Академска издања
Београд

Тираж:
500 примерака

Штампање публикације финансирано је из средстава
Министарства науке Републике Србије

Радови у овом Зборнику резултат су рада на пројектима:

Савремена сеоска и градска култура – путеви трансформације (бр. 1868), *Традиционална култура Срба – системи представа, обреда и социјалних институција* (бр. 2157), *Србија између традиционализма и модернизације – етнолошка и антрополошка проучавања културних процеса* (бр. 147020), *Антрополошко испитивање комуникације у савременој Србији* (бр. 147021) и *Етницитет: савремени процеси у Србији, суседним земљама и дијаспори* (бр. 147023), које у целини финансира МН РС.

Садржај Summary

Мирослава Малешевић, <i>Културни обрасци у обликовању женског идентитета. Проблем одрастања основношколки у Београду</i>	7
Miroslava Malešević, <i>Shaping female identity: cultural patterns and the problems of coming of age among girls in elementary school</i>	20
Александра Павићевић, <i>Живот савремене сеоске омладине – на примеру села Дубона код Младеновца</i>	21
Aleksandra Pavićević, <i>Contemporary Rural Youth: Life in the Village Dubona Near Mladenovac</i>	34
Сања Златановић, <i>Свадба и конструисање идентитета</i>	35
Sanja Zlatanović, <i>Wedding and Identity Construction</i>	46
Јадранка Ђорђевић, <i>Ко кога наслеђује? – врањски крај у другој половини двадесетог века</i>	47
Jadranka Đorđević, <i>Who Inherits Whom in the 2nd Half of the 20th Century in the Vranje Area?</i>	61
Љиљана Гавриловић, <i>Живот у новој средини: балканска избегличка прича</i>	63
Ljiljana Gavrilović, <i>Life in new environment: the Balkans refugee' story</i>	92
Мирослава Лукић-Крстановић, <i>Методе и извори истраживања етничности: Срби у Батањи</i>	93
Miroslava Lukić-Krstanović, <i>Methodology and Sources put Forward to Explore Ethnicity: the Serbs in Battony</i>	101
Младена Прелић, <i>Етнички идентитет Срба у Мађарској: резултати истраживања</i>	103
Mladena Prelić, <i>Ethnic Identity of the Serbs in Hungary: Research Results</i>	117
Мирјана Павловић, <i>Асимилација и мањинске организације Срба у Темишвару у историјском дискурсу</i>	119
Mirjana Pavlović, <i>Assimilation and Serbian minority organization in Timisoara: a historical discourse</i>	134
Мирјана Павловић, <i>Међунационални односи: Срби у Батањи</i>	135
Mirjana Pavlović, <i>International Relations: Serbs in Battonya</i>	150
Jelena Čvorović, <i>Caste behaviors among Gypsies in Serbia</i>	151
Јелена Чворовић, <i>Кастинско понашање Рома у Србији</i>	168

Мирослава Лукић-Крстановић, <i>Спектакли XX века: политичке арене и културне сцене у Србији</i>	169
Miroslava Lukić-Krstanović, <i>20th century spectacles: political arenas and cultural scenes in Serbia</i>	188
Ивица Тодоровић, <i>Резултати истраживања обреда литија - допунски осврт</i>	189
Ivica Todorović, <i>Religious Processions: Additional Results</i>	213
Милина Ивановић-Баришић, <i>Промене у годишњим обичајима у подавалским селима</i>	215
Milina Ivanović-Barišić, <i>Changes in Annual Customs in the Villages Underneath the Avala Mountain</i>	235

Етнички идентитет Срба у Мађарској: резултати истраживања*

У раду су презентирани резултати истраживања етничког идентитета српске националне мањине у Мађарској. Појму идентитета, односно етничког идентитета, у овом истраживању приступа се као појму који се не односи на објективно стање, него на субјективан симболички процес разграничавања „нас“ и „других“. Приступ такође подразумева и схватање етничког идентитета као историчног и контекстуалног. Идентитет се посматра на два нивоа – на нивоу свести актера и на нивоу манифестног симболичког процеса. Истраживање узима у обзир и контекст окружујућег мађарског друштва, за који је пре свега карактеристичан процес транзиције.

Питање националних мањина често се сматра једним од најкомплекснијих питања у савременој Европи, у којој настаје данас у свету преовлађујући концепт националне државе, али у којој у исто време опстају и дубоко укоренење етничке (језичке, верске) границе, које се нису могле идеално поклопити са границама насталих националних држава. У делу света у коме живимо, постојање националних мањина, као и проблеми који из тога произилазе, немају само историјску, него и актуелну димензију. Услед тога, проучавање етничког идентитета националних мањина у овом контексту добија додатни значај и представља изазов за истраживача.

Кључне речи:

Срби у Мађарској,
Срби у Будимпешти
и околини, етнички
идентитет,
национална мањина,
симболи и стратегије
идентитета

Ово истраживање бави се проблематиком српске националне мањине у Мађарској крајем XX и почетком XXI века. Ова заједница, која је данас изразито малобројна, вишеструко је интересантна јер, с једне стране, поседује

* Рад је резултат истраживања на пројектима: *Традиционална култура Срба – системи представа, обреда и социјалних институција* (бр.2157) и *Етницитет: савремени процеси у Србији, суседним земљама и дијаспори* (бр. 147023) које у целини финансира Министарство науке РС.

богато културно наслеђе и специфичну историју, што је чини занимљивим и значајним сегментом целокупне историје и културе српског народа, а са друге још увек показује виталност и снажну колективну вољу да се бори за одржавање своје етничке посебности.

Централни проблем којем је посвећена пажња је етнички идентитет – његова концептуализација и симболизација, као и стратегије идентитета ове групе, односно једне њене мање енклаве, Срба у Будимпешти и околини, која може да послужи као пример за целу заједницу Срба у Мађарској.¹ Ово истраживање тематски се надовезује на претходно монографско истраживање једног (данас јединог преосталог) већински српског сеоског насеља (села Ловре на Чепелском острву на Дунаву) у којем је етнички идентитет посматран у контексту процеса промена сеоске културе током двадесетог века.² И у овом истраживању замишљено је да се етничитет посматра у глобалном контексту али је, за разлику од претходног, проблем проширен и на градску средину, као и на централне а не само локалне институције националне мањине и њихове идентитетске стратегије. Избор да се проучи савремена ситуација српске мањине, подразумева да не треба изгубити из вида ни политичку димензију проблема – однос мађарског друштва, мађарске и матичне државе према овој мањини – као ни чињеницу да мађарско друштво у посматраном периоду пролази кроз процес транзиције, што се комплексно одражава и на положај националних мањина у њему.

Срби у Мађарској – историја и савременост

Српска заједница у Мађарској, иначе једна од тринаест званично признатих националних мањина, данас је изразито малобројна група, која по проценама броји око 5000 особа.³ Ова заједница настала је услед дуготрајних миграција становништва са Балкана у Подунавље, које се могу пратити још од средњег века, а посебно су их интензивирала турска освајања. Печат овом

¹ То је утврђено на основу претходно спроведеног истраживања у селу Ловри (Lorév) на Чепелском острву јужно од Будимпеште и кратког истраживања у насељу Сантово (Herzegszanto) у мађарском делу Бачке.

² Младена Прелић, *Срби у селу Ловри у Мађарској током XX века*, Издао, Будимпешта 1995.

³ Процене бројности мањинског становништва, које дају мањинске институције, прихватају се као званичне. Претпоставка је да се, услед негативних историјских искустава, припадници мањина на пописима становништва не декларишу увек онако како се стварно осећају. На попису становника из 1990. године, 2905 особа изјаснило се да је српске припадности. Ни друге мањине нису бројне – савремена Мађарска је једна од ретких земаља у свету које би могле, бар на основу резултата завичних пописа становника, да се одреде као (релативно) етнички хомогене, по чему представља изузетак у данашњем свету (видети: Walker Connor, *Nation-Building or Nation-Destroying?* World Politics, Vol. 24, 1972, 319-355).

процесу свакако је дала Велика сеоба из 1690. године, предвођена патријархом Арсенијем III Чарнојевићем.

Срби су се по Угарској расејали у малим групама, већином по селима, али и по градовима, где су током XVIII века успели да се уздигну и да створе специфичну културу. Међутим, током XIX века, ова група, која и иначе није никад током историје била бројна (пре свега мислећи на Будимпешту и околину), доживела је значајно опадање и крај XIX века дочекала не само бројно, већ и материјално веома ослабљена. Стање Срба у данашњој Мађарској даље је отежано после повлачења граница након I светског рата, оптирањем више од 60% Срба – тадашњих становника Мађарске – за Краљевину СХС. Од тада, ова заједница улаже напоре да се одржи као етнички и културно посебна, али стално суочена са проблемом своје изразите малобројности. Уз то, њен положај отежава и чињеница да је после II светског рата од ове заједнице, односно од Српске православне цркве у Мађарској, одузета имовина, да су подржављене црквене школе и неколико значајних задужбина, а материјална независност је кроз историју представљала темељ институционалне аутономије.

Срби у Мађарској и данас живе као институционализована, организована мањина, чија су права, као и осталим таквим заједницама, гарантована на основу Закона о правима националних и етничких мањина, донесеног 1993. године. Институције српске мањине су Српска православна црква (Будимска епархија), Самоуправа Срба у Мађарској, као и низ локалних самоуправа, Српски демократски савез, образовна мрежа на матерњем језику (укључујући и једну гимназију), клубови, библиотеке, културно-уметничка друштва, позориште „Јоаким Вујић“ и друге. Постојање мреже сопствених институција не само данас него и у прошлости може се сматрати једним од кључних фактора опстанка групе, при чему се мора подвући важност школства на матерњем језику. Може се рећи да континуитет постојања и функционисања институција гарантује континуитет друштвеног живота групе и постојања њене унутрашње друштвене динамике.

Једно од питања које се одмах намеће истраживачу у оваквом случају јесте питање одржавања посебног *етничког идентитета*. Приметно је на основу истраживања да и поред своје малобројности српска заједница у Мађарској показује снажну колективну вољу да се бори за одржавање своје етничке посебности и за задовољење својих специфичних културних потреба, сматрајући да јој право на то припада док год постоји макар и сасвим мала група људи која такве потребе има. За припаднике националних мањина, који по дефиницији живе у другачијем већинском окружењу, идеја или свест о сопственој културној различитости, као и симболично истицање те различитости, представљају свакодневно искуство, често интензивније него у случају припадника већинских група.

Истраживање етничког идентитета – проблем и приступ

Појму идентитета, односно етничког идентитета у овом истраживању приступа се пре свега на начин који се обично одређује као *бартовски*,⁴ дакле као појму који се не односи на објективно стање, него на субјективан симболички процес разграничавања *нас* и *других*. Приступ такође подразумева и схватање етничког идентитета као историчног и контекстуалног.

Најједноставнија дефиниција сваког друштвеног идентитета, па дакле и етничког, гласи да идентитет представља одговор на питање – *Ко сам ја?* односно *Ко смо ми* (у овом случају, као етничка група)? Тај одговор мора да покаже кохерентност и континуитет, иако је подложен и промени и свесној манипулацији. Идентитети су у принципу социокултурне и социопсихолошке конструкције, међутим, етнички идентитет показује парадокс који често веома збуњује истраживаче: он се конструише као есенцијалан и примордијалан и представља – како су га неки истраживачи назвали – *конструисану примордијалност*.⁵ Он се од стране актера доживљава као природан и томе дугује своју виталност и способност да мобилише емоције.⁶

Етнички идентитет може бити дефинисан као социјалини идентитет базиран на контрасту према другима, карактерисан метафоричним или фиктивним сродством (уверењем припадника заједнице у заједничко порекло, без обзира што се најчешће ради о фикцији),⁷ а етничка група као *замишљена заједница*⁸ која се замишља као именована група људи заједничког порекла и на основу тога заједничке културе и историјске судбине.

Група којом се бавим у овом раду – Срби у Мађарској – имају у земљи у којој живе статус националне мањине. Иако појам националне мањине спада у сферу права и политике, ипак у контексту етнолошког проучавања захтева посебно одређење, јер статус који група има у друштву битно утиче и на њене стратегије идентитета.

⁴ Односи се на норвешког антрополога Фредрика Барта, односно на промену парадигме која је настала у истраживањима етничитета после појаве књиге *Ethnic Groups and Boundaries*, Boston, 1969, коју је приредио Барт.

⁵ Stephen Cornell, Daniel Hartman, *Ethnicity and Race, Making Identities in the Changing World*, Pine Forge Press 1998, 89-90.

⁶ О парадоксалним својствима идентитета, посебно етничког, видети и Роцерс Брубејкер, Фредерик Купер, *С ону страну идентитета*, Реч, часопис за књижевност, културу и друштвена питања, бр. 69. 15, Београд, март 2003, 411-415.

⁷ Kevin A. Yelvington, *Ethnicity as Practice? A Comment on Bentley*, *Comparative Studies in Society and History*, vol. 33, 1991, 168.

⁸ Ово је парафраза Бенедикта Андерсона, односно наслова његове чувене књиге *Nacija: Zamišljena zajednica*, Zagreb 1990. Видети стр. 17-18.

Постојање националних мањина је модеран феномен – о њима можемо говорити тек од настанка националних држава. Одређене тензије и потенцијални конфликти који прате ситуацију везану за националне мањине произилазе из начина на који националне државе себе дефинишу – посебно из начина на који дефинишу појам политичке лојалности. Јер, када су модерне државе дефинисане као политичке заједнице грађана, поставило се питање на који начин ће грађани осећати лојалност баш према сопственим државама, а не према неким другим? Једини одговор до сада пронађен је у националним идентитетима који се у пракси најчешће базирају на етничким идентитетима већинских народа. Одатле стални отворени и прикривени притисци на припаднике мањина и читава комплексна проблематика њихових права и њиховог статуса – постоји стална сумња да ли су они лојални.⁹ Проблеми националних мањина и њихових права су у основи политички и – мада политичка димензија проблема није била у првом плану овог истраживања – она му је давала одређени спољни оквир.

Не постоји општеприхваћена дефиниција националне мањине, а у овом истраживању под њом сам подразумевала грађане једне државе, који неку другу државу сматрају матичном, који немају доминантан положај у држави у којој живе и који се репродукују као етничка категорија.¹⁰

Истраживање етничког идентитета Срба у Мађарској карактерише еклектичан теоријски приступ, што је наметнуто самим појмом идентитета који је комплексан и не може се суштински сагледати у оквиру само једног приступа. Један од основних приступа на који сам се ослањала је приступ Клифорда Герца,¹¹ али и приступ који бих назвала *етнографија појединачног* – који узима у обзир не само видљиви, опипљиви свет симбола, него и саму свест актера – јер се ради о идентитету за чије је одређење самосвест актера пресудан критеријум. Појединачно и лично не сматрам мање важним од колективног и друштвеног.¹²

Теренско истраживање обухватило је српску популацију у пет насеља – Будимпешти, Сентандреји, Помазу, Калазу и Чобанцу. Процењује се да у овим местима има 1000-1500 особа српске етничке припадности. Највећи део истраживања обављен је у периоду 1995-1997. године, провера и допуна података 2000-2002, а резултати су коначно уобличени 2004.

Основни начин прикупљања података био је интервју. Он је обављен са четрдесет пет припадника заједнице оба пола, различитих година и

⁹ Јанош Киш, *На путу превазилажења националне државе*, у: Мостови, часопис за преводну књижевност, Година XXIX, свеска IV, бр. 112-113, Београд 1997-98, 837-908.

¹⁰ Сличну дефиницију користи и Т. Х. Ериксен, с тим што не истиче постојање матичне државе. Tomas Hilan Eriksen, *Etnicitet i nacionalizam*, XX век, Београд 2004, 210.

¹¹ Пре свега, имам у виду: Kliford Gerc, *Tumačenja kultura*, I-II, XX век, Београд 1998.

¹² Видети: Jasna Čapo-Žmegač, *Srijemski Hrvati, Etnološka studija migracije, interakcije i identifikacije*, Durieux, 2001, 9-55.

образовања. Истраживање је било квалитативног карактера, али сам прибегла и квантификацији појединих одговора ради боље прегледности резултата. Разговор са тридесет мојих саговорника био је усмерен на одређен број тема које су детаљно обрађене (самоидентификација, породично порекло, избор брачног партнера и склапање брака, породични живот, етнички идентитет деце, употреба матерњег језика, религиозност и верски живот, суделовање у животу српске заједнице, двојни идентитет, етничка блискост и дистанца, празници у породици и српској заједници, познавање српске историје, однос према државним симболима итд.). Са петнаест старијих припадника заједнице је обављен отворен интервју који је подразумевао њихову интерпретацију сопствене животне приче са нагласком на искуствима „мањинског“ живота у мешовитој средини. Истраживање је подразумевало и праћење рада институција (Српског демократског савеза и Самоуправе Срба у Мађарској, али и школе, културно-уметничких друштава, позоришта итд), као и присуство у време празника и прослава, колико је то било могуће.

Поред фокусираног, циљаног истраживања везаног за задату тему, моје праћење живота и проблема заједнице Срба у Мађарској имало и један мање формалан период (од 1989. до 1992. године) који сам стицајем околности већим делом провела у Будимпешти. Живећи неколико година у тој средини, један део својих сазнања, утисака и чињеница везаних за српску мањину у Мађарској, њен живот и проблеме, прикупила сам на потпуно неформалан начин, захваљујући пријатељским везама које сам успоставила са припадницима ове заједнице, а да проблем и циљеви истраживања нису били прецизно дефинисани. Важно је зато нагласити и да мој положај у току истраживања није био „чисто истраживачки“, већ сам, захваљујући свом дуготрајном присуству у самој заједници, све чешће била перципирана као „једна од нас“, мада се одређена дистанца, услед свести о томе да моја улога истраживача захтева стално објективизирање, освешћивање и тумачење и мојих и искустава мојих саговорника, задржала до краја теренског истраживања.

Поред података прикупљених током разговора на терену и партиципације у животу заједнице, у истраживању је коришћена и архивска грађа – црквене матице, пописи становника, *Српске народне новине* – недељник на српском језику које издаје Српски демократски савез и друга тамошња издања на српском језику.

Резултати истраживања

Етнички идентитет може се посматрати на нивоу видљиве симболизације и на нивоу свести актера – припадника заједнице. Посматрајући и један и други ниво, нисам настојала да дефинишем шта је примарно а шта секундарно – сматрала сам их у одређеној мери, али не нужно међузависним.

(Само)свест припадника заједнице

У случају групних (па и појединачних) идентитета, данас се уважава пре свега принцип самодефинисања. Због тога је прво питање које се наметнуло у вези етничког идентитета као важно – било питање самоодређења самих припадника заједнице. Услед дуготрајности свог присуства, које се може историјски документовати, припадници српске заједнице у Мађарској себе сматрају историјском, такође аутохтоном националном мањином. Са друге стране, Велика сеоба предвођена патријархом Арсенијем Чарнојевићем оставила је тако дубок траг у колективном памћењу ове заједнице да Срби у Мађарској и данас себе често називају *Чарнојевићевим потомцима*. Осим што себе сматрају историјском, њиховим термином – „коренимом“, националном мањином, која и у односу на већински и у односу на матични народ има одређене посебности, Срби у Мађарској такође себе сматрају интегралним делом српског народа, као и лојалним грађанима Мађарске.

На директно питање о томе како се изјашњавају о својој припадности, највећи број мојих саговорника се изјаснио као Србин, односно Српкиња и тај број далеко надмашује све остале могуће одговоре (Србин/Српкиња из Мађарске, православни Србин, итд). Ово сведочи о преовлађујућој свести Срба у Мађарској да припадају српском народу као једној интегралној целини. Сви моји саговорници такође су одговорили да су у исто време и грађани Мађарске, при чему су обично наглашавали да се ту ради о објективној чињеници, која се констатује, али не повлачи неке посебне личне емоције. Већ на примеру овог почетног, основног питања о сопственом идентитету, примећује се да тај појам, односно одговор на питање – *Ко смо ми, Ко сам ја?*, укључује емотивност и субјективност и то можда управо као пресудне факторе идентификације.

Да би се свест о етничкој припадности одржала у дужем временском периоду, она мора да се везује за један број културних елемената који у одговарајућим контекстима задобијају улогу симбола етничке различитости. Зато је следеће битно питање било – који су то културни елементи, односно кључни симболи идентитета у случају данашње заједнице Срба у Мађарској? На основу добијених одговора и личних посматрања, издвојила сам знање и употребу српског матерњег језика (укључујући давање и употребу српског личног имена), православну верску припадност и посебну историју и традицију, односно културно-историјско наслеђе, као и савремено уметничко стваралаштво (посебно књижевно старалаштво на матерњем језику). Такође и постојање мреже институција српске националне мањине, поред свог реалног значаја као фактора одржања идентитета, има и симболичку димензију, што су уочили и моји саговорници.

Идеални модел Србина/Српкиње би подразумевао емотивну везаност за сваки од ових симбола, односно познавање и испољавање сваког од њих, али овај идеални модел из више разлога није увек остварив. Зато је било

значајно издвојити питање како се у самој заједници успостављају реални, а не идеални, критеријуми разликовања између „нас“ и „њих“ – или, како то обично кажу Срби у Мађарској, „наших“ и „њихових“.

На питања која су се тичала тога који је неопходан критеријум да би неко био одређен као Србин – да ли је то првенствено његова свест, односно лична жеља и уверење да припада групи (субјективни критеријум), или порекло од родитеља Срба (објективни критеријум који не може да се измени), или спољна манифестација симбола српског етничког идентитета, као што је видљива припадност православној вери или употреба српског језика у комуникацији (такође објективан критеријум, али који је могуће достићи, односно променити слободним избором) – добила сам одговоре следећим редоследом: као најважнији критеријум саговорници су истакли сопствену свест и уверење појединца о припадности групи. Затим следи питање испољавања симбола идентитета – у овом случају православне вере и српског језика (објективни критеријум, али који дозвољава и слободу избора). Моји саговорници су били неодлучни да ли се једном од ова два кључна симбола може дати предност. Као најмање важан одређен је критеријум објективног разликовања по пореклу, који се не може променити. У складу с тим, потомци из мешовитих бракова прихватају се као пуноправни чланови заједнице, ако се они сами тако осећају и исказују. Штавише, заједница је показала отвореност и према онима који су јој приступили из већинске групе, с тим што су они морали да испуне и неке објективне критеријуме да би њихов избор новог идентитета био прихваћен. Један од разлога овакве отворености заједнице свакако лежи у њеној малобројности, јер се на супротне примере одлажења из заједнице гледа са много мање разумевања.

Насупрот претежној отворености и флексибилности заједнице у погледу тога ко може бити њен члан, моји саговорници већином су одбијали могућност постојања двојног идентитета и то нарочито у старијој генерацији. Граница између „нас“ и „њих“ не може да иде унутар појединца. По овој концепцији, човек је или Србин или Мађар. Ако је двојног порекла, он по овом схватању треба обе стране да поштује, али емотивно може бити везан само за једну, односно мора да се определи. Ако не може да се определи, онда га моји саговорници описују као „збуњеног“, или „жалосног“. Исто тако, унутар саме заједнице прави се разлика између „свесних“, „правих“ Срба, оних „који се још држе“ и „мађарона“, оних „који су се пустили“ – односно препустили асимилацији. Међутим, познавање двају или више култура, двају или више језика високо се вреднује, али уз потребу да се *своје* и *туђе* јасно разликују и то по критеријуму емотивног везивања.

Што се тиче ставова о мешовитим браковима, предрасуде још увек свакако постоје, али са повећавањем броја оваквих бракова, када је скоро свака породица доживела суочавање са таквом, до скоро за многе незамисливом ситуацијом, карактерише их подељеност и паралелно постојање флексибилних и толерантних ставова са негативним. Укупно гледано, негативно мишљење о оваквим браковима међу мојим

саговорницима преовлађује (посебно је интересантно да се оно може наћи и код људи који су и сами у таквим браковима), али гледано генерацијски, предрасуде постепено нестају.

Резултати који се односе на дистанцу *ми – други*, при чему су узета само два примера (*Ми – Срби из матице* и *Ми – Мађари*) показују одређени парадокс у односу на ово што је до сада речено – јер Срби из Мађарске сами себе одређују по менталитету, систему вредности и начину свакодневног живота ближим већинском народу него онеме у матици. Дистанцу према матичном народу повећава и талас нових досељеника које староседеоци препознају као различите од себе – агресивније, мање рационалне, мање везане за цркву. Ипак, паралелно са тим, постоје и знаци осећања солидарности и идентификације са сународницима у матици, као и знаци једног есенцијалистичког концепта етничког идентитета формулисаног исказом – *крв није вода*.

Даље испитивање, посебно оно које се тиче односа припадника мањине према двома државама – матичној и домицилној, указује на прикривену амбиваленцију положаја припадника националне мањине – од привидне стабилности двоструког положаја (*и овде и тамо*), до његове проблематизације и откривања унутрашњег осећања несигурности и двоструке изопштености припадника мањине (*ни овде, ни тамо...*).

Истраживање даље упућује на још једну карактеристику групних идентитета, а то је постојање унутаргрупних разлика у односу на претпостављени колективни идентитет, које се не могу свести само на већ поменуто разликовање *свесни Срби – мађарони*, него подразумевају читаву лепезу различитих случајева. Група Срба у Мађарској обухвата појединце који су у великој мери различити и могу се посматрати као низ појединачних случајева, а не унисони колективитет – од младог човека који је православни свештеник, говори српски течно, децу васпитава у „српском духу“, али је заправо по рођењу Мађар који је као дечак дошао у контакт са српском заједницом и православљем и преко православља открио сопствену религиозност и крстио се, научио језик и завршио богословију у Београду, до случаја девојке чији је деда Србин, али из породице која се у великој мери већ мађаризовала, која зна српски само на елементарном нивоу, ретко посећује цркву, али се ипак бар у извесној мери осећа и као Српкиња. Између те две крајности постоји цела лепеза случајева који се разликују и по интензитету којим доживљавају етнички идентитет и по мери и начину на које се исказују.

Чињеница да се у оквирима споља привидно уједначеног колектива може наћи читав распон појединачних међусобно различитих случајева у погледу доживљавања и испољавања колективног идентитета, води ка питању како се тај идентитет уопште усваја. То нас даље води питању социјализације чланова групе и делатности установа које социјализацију врше: породице, цркве и не на последњем месту – школе. И у вези са проблемом усвајања идентитета поново искрсавају мотиви емотивног везивања за *своје* и осећања

привржености и љубави као критеријуми разликовања *своје/туђе*; у мобилизацији ове врсте емоција симболи идентитета играју кључну улогу..

Моји саговорници декларисали су се као изразито самосвесна група која веома држи до своје посебности и идентитета. Дубље истраживање, међутим, показало је бројне амбиваленције и некохерентности њихове етничке идентификације и то не само према споља него и унутар групе – дискутабилне и некохерентне критеријуме чланства у групи, двојаке и вишеструке идентитете, амбивалентан однос према матици и према домицилној земљи и томе слично. Ове некохерентности и двосмислености су и иначе карактеристика како етничких идентитета тако и идентитета уопште.

Симболи идентитета

Матерњи језик

Враћајући се питању симбола етничког идентитета, истраживање је показало да се као кључни симболи етничког идентитета у случају ове групе (као, уосталом и многих других етничких група) појављују матерњи, српски језик и православна вероисповест, односно припадност Српској православној цркви. Што се тиче матерњег језика, према истраживању, моји саговорници су билингвални, али у неравноправном односу, у корист мађарског. Још увек постоји снажна емотивна везаност за матерњи језик и он је у великој мери још увек преферирани језик приватне комуникације, али и ту постепено бива све више угрожен. Помоћ матице у равноправном савладавању матерњег језика није систематска, окружење утиче снажније и Срби између себе све више почињу да говоре мађарски. Матерњи језик показује знаке постепеног потискивања из свакодневних у ритуалне ситуације, а повлашћена места и време употребе искључиво српског језика остају она која имају високо симболичну снагу – српски празници, српска црква, гробља и епитафи...

Религијска припадност

Српска православна црква традиционално представља најзначајнију институцију Срба у Мађарској. У великом броју моји саговорници одредили су се као искрено религиозни, а показало се да вера као симбол етничког идентитета функционише на нивоу верских обичаја и обреда прелаза и код оних који су несигурни у погледу своје религиозности или су чак атеисти. Верски фактор важан је и у формирању и функционисању заједнице – он подстиче друштвена окупљања, празновања црквених празника, структурирање заједнице и система њених вредности, социјализацију деце...

Култура националне мањине

Значајно питање представља и дефинисање културних садржаја етничких симбола. Поред привидног консензуса који постоји о питању шта је

култура националне мањине и у самој заједници и ван ње јављају се дилеме на релацији традиционално – модерно, и посебно, народно – елитно. Поред тога што су културно историјско наслеђе, посебно црквена уметност и фолклор, неоспорни темељи идентитета – данас се јављају и другачија мишљења о томе шта све спада у корпус културе националне мањине, па је – у случају Срба у Мађарској – у упадљивој мери заступљена и елитна култура (позориште на матерњем језику, ликовна уметност, класична музика...). Ипак, када мањина искаче из стереотипа фолклорне групе која игра на сцени у пригодним ситуацијама – подозреност се још увек појављује и у самој групи и ван ње.

Време „густе симболизације“ – празници и прославе

Посматрајући процесе симболизације етничког идентитета, време празника намеће се као време њихове највеће згуснутости. Може се рећи, ако је празник време у коме друштво или група прославља своје највеће вредности, да се у овом случају управо прославља посебан културни и етнички идентитет. По снази симболизације колективног идентитета, јавно и колективно има примат над појединачним и породичним. Као најупечатљивији примери прослављања идентитета кроз празновање изабрани су светосавске прославе и прослава тристагодишњице Велике сеобе Срба 1990. године. Посебно се Светосавске прославе могу узети као пример „диркемовског“ празника у коме заједница „прославља саму себе“, односно свој сопствени идентитет. Обележавање тристагодишњице Велике сеобе било је прилика за истицање посебности историје ове групе у односу на матицу, као и њеног доприноса укупној култури Срба. Интересантни су и ритуали свечаних отварања српских институција – узете су као пример просторије Самоуправе и српске школе у Будимпешти – они указују на интегрисаност, али истовремено и на маргиналност националне мањине и амбиваленције које изгледа неминовно прате и симболички и друштвени положај како читаве групе тако и њених појединачних припадника. Статус националних мањина у савременом мађарском друштву се у неким аспектима мења на боље, али у неким аспектима остаје и исти – амбивалентан, проблематичан и маргиналан у односу на већину.

Друштвени контекст као фактор процеса етничке идентификације и симболизације

Питање одржавања етничког идентитета може да се постави на још један начин, а то је: како је, којим начинима и којим стратегијама одржавања идентитета, могуће да се у току сталних промена спољних друштвених услова, али и промена унутар саме заједнице, па и промена у сфери саме културе те заједнице, ипак одржи континуирана свест о сопственој различитости и о сопственом историјском трајању која се даље преноси с генерације на генерацију? Ово је посебно интересно питање у случају савремене српске заједнице у Мађарској, јер се чини да се у току последњих

година неколико важних и спољних и унутрашњих промена стекло и сустигло на начин који од ове заједнице захтева посебне напоре адаптације, дефинисања и редефинисања стратегија идентитета.

Најупадљивији и најважнији процес у савременом мађарском друштву, који отпочиње крајем осамдесетих година, свакако је процес транзиције. Тај процес подразумева темељну трансформацију државе и друштва, а пре свега политичког и економског живота мађарске државе. Није потребно посебно доказивати да је борба за сопствени културни идентитет једне националне мањине битно одређена ширим процесима у друштву коме припада. Процес транзиције ствара сасвим нови друштвени контекст у коме припадници националних и етничких мањина треба да се афирмишу. Поред тога што, с једне стране, плурализација и демократизација друштва свакако представљају повољне околности за друштвену афирмацију националних и етничких мањина (успостављање друштвених аутономија уместо државног патернализма, као и доношење Закона о етничким и националним мањинама 1993. године, који гарантује мањинама одређени степен културне аутономије, па и политичких права, затим повратак цркве у јавну сферу, што је, из историјских разлога, посебно важно за Србе итд.), убрзане промене чине друштва у транзицији нестабилним и отежавају прилагођавање посебно у случају релативно мање моћних заједница као што су националне мањине, па то може да поспеши убрзану асимилацију и нестанак оваквих група. Принцип слободе ствара простор отворене конкуренције интереса, потреба, култура, у коме мале заједнице могу да пропадну, ако нису посебно заштићене. Изложеност културне сфере искључивом дејству тржишта такође није повољна за мањине, због малобројне публике.¹³ Треба споменути да су током овог периода представници Срба заједно са другим мањинама учествовали у политичкој борби за доношење што повољнијег Закона о националним и етничким мањинама, а водили су и преговоре о враћању црквене имовине и значајних задужбина које су заједници одузете после II светског рата – у првом реду преговори су вођени о Текелијануму.

Осим тога, почевши од 1990. године, долази до раздвајања претходно постојећег Демократског савеза Јужних Словена (створеног 1945. године као заједничког удружења Срба, Хрвата и Словенаца) на посебне Савезе за сваку мањину. Као последица тога у следеће три-четири године раздвајају се и друге заједничке институције – гимназија, новине, ТВ-емисија, фолклорна група, позориште... Уз то, Закон о етничким и националним мањинама из 1993. године омогућава стварање мреже тзв. мањинских самоуправа – како локалних тако и централне – институција које имају извесну аутономију и законске гаранције (што је повољније у односу на ситуацију претходних Савеза), а имају право да заступају не само културне него, у одређеној мери, и

¹³ Pero Lastić, *Kultura manjina u kontekstu promena u Evropi – Neka iskustva srpske manjine u Mađarskoj*, Srpske narodne novine, br. 43, 28. oktobar 1993, 4-5.

политичке интересе одговарајућих група. Изградња мреже самоуправа почиње крајем 1994. године. Тако Срби последњих година имају прилике да стварају и развијају посебне институције и своја посебна средства информисања. То може да представља предност, јер самосталност омогућава прецизније дефинисање сопственог идентитета и интереса, али у исто време отвара бројна питања и дилеме о расположивим ресурсима (ограничавајући фактор у случају српске заједнице јесте њен број), постизању унутрашњег консензуса о најбољем начину како да се ове институције организују, а затим политичке борбе или сарадње са партнерима, обично са институцијама државе, да се те намере остваре.

Затим, дубока криза која потреса матичну државу не може да остане без многоструког утицаја и на стање националне мањине у суседној држави. Иолована и осиромашена матична земља, са минимализованим међународним угледом и бројним унутрашњим проблемима, каква је била током 90-их година XX века, у време истраживања, тешко може да представља подршку припадницима своје националне мањине у другој земљи и у моралном и у материјалном погледу.

Осим ових спољних промена, на стање српске заједнице утичу и унутрашње, које се односе на карактеристике саме групе. Оне се временом такође мењају под утицајем разних фактора.

Прво, последице вишедеценијског процеса депопулације српске заједнице у Мађарској се данас испољавају, може се рећи и драматично – јер ова заједница данас броји свега неколико хиљада особа и има неповољну демографску структуру. Пре свега овај, мада и неки други фактори, условљавају и другу велику промену, а та је повећавање броја мешовитих бракова, до које је дошло у релативно кратком времену (рецимо за две генерације). Проценат мешовитих бракова, почетком века минималан а још увек релативно мали између два рата, повећао се данас на преко 50%, па су ови бракови данас заправо постали карактеристични за заједницу. У вези с тим је и све шире прихватање мађарског језика као ефективног језика комуникације у приватној сфери унутар мешовитих бракова, али данас већ и унутар чисто српских породица. Треће, процес урбанизације – који је посебно у годинама после II светског рата био изразит у виду таласа миграција са села у град, као и урбанизација самих села – мења начин живота и културне навике популације, што се одражава и на начине одржавања етничког идентитета.

Поставља се питање формулације стратегија идентитета које могу да превладају изазове свих ових промена, фактора који су се стекли 90-их година прошлог века, а утичу на могућности одржавања етничког идентитета. Поводом разних „стратешких и тактичких питања“ која се тичу идентитета, међу Србима у Мађарској су се последњих година развили различити, међусобно супротстављени ставови у дијалозима унутар заједнице. Неке од дилема које се чине посебно важним, а које су више или мање експлицитно изражаване у разговору са мношвом, у међусобним разговорима, или на састанцима различитих српских установа којима сам присуствовала у току

свог боравка у Мађарској биле су, на пример: да ли се залагати за аутономију само у сфери културе или и у сфери политике, на који начин и да ли уопште ове две сфере могу да се оштро оделе; да ли се треба за своја права отворено борити или је боље прибегавати неким врстама мимикрије или компромиса; да ли представник интегралне српске заједнице у Мађарској треба да буде црква, или једна од световних институција и која би то била; да ли треба да постоји једна главна српска институције која би обухватала или координирала све остале, или паралелно треба да постоје две институције, или више међусобно аутономних, па и међусобно конкурентних институција? Једно од важних питања било је и како осмислити културну понуду за чланове ове заједнице – да ли ће се она пре свега заснивати на фолклору и „народној“ култури, или на једној разноврснијој понуди која укључује и књижевност и рецимо позоришну и ликовну уметност. О питању – каква нам је култура/културна понуда потребна, нарочито се расправљало у вези репертоара позоришта. Сигурно не најмање важно било је питање – каква је српска школа потребна, односно који су то минимални критеријуми програма за припаднике мањине који могу да гарантују даље преношење идентитета – посебно с обзиром на повећање броја мешовитих бракова и живот у урбанизованим срединама, када породица више не може сама по себи да буде гарант успешног преношења идентитета.

Расправе унутар заједнице о избору најбољег пута, у вези свих ових питања, посебно су живе због тога што постоји свест да свака одлука донесена сада – на дужи рок може да се покаже спасоносном или погубном, а готовог решења нема.

Mladena Prelić

Ethnic Identity of the Serbs in Hungary: Research Results

In this paper I present results from a research on ethnic identity of the Serbian national minority in Hungary, at the end of 20th and beginning of the 21st century. I approach the term “identity” that is, an ethnic identity, from a subjective symbolic separation on “us” and “others”, regardless of the possible objective state of affairs. This approach also takes an ethnic identity as a historical and contextual issue. An identity is being discussed in twofold way: at the mind level of the participants and at the level of expressed symbolic process. The research also covers the surrounding Hungarian society, characterized by a process of transition.

Key words:

Serbs, Hungary, Budapest, ethnic identity, national minority, symbols and identity strategy

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

39(497.11)(082)
316.7(497.11)(082)

КУЛТУРА у трансформацији / главни и одговорни уредник Драгана Радојичић ; [превод Јелена Чворовић]. - Београд : Етнографски институт САНУ, 2007 (Београд : Академска издања). - 235 стр. ; 24 см. - (Зборник / Српска академија наука и уметности, Етнографски институт, ISSN 0351-1499 ; 23)

На спор. насл. стр.: Culture in Transformation. - Упоредо срп. текст и енгл. превод. - "Радови у овом Зборнику резултат су рада на пројектима: Савремена сеоска и градска култура - путеви трансформације, Традиционална култура Срба - системи представа, обреда и социјалних институција, Србија између традиционализма и модернизације - етнолошка и антрополошка проучавања културних процеса, Антрополошко испитивање комуникације у савременој Србији и Етницитет: савремени процеси у Србији, суседним земљама и дијаспори" --> полеђина насл. листа. - Тираж 500. - Напомене и библиографске референце уз сваки рад.

ISBN 978-86-7587-042-5

1. Радојичић Драгана

а) Етнологија – Србија – Зборници

б) Културна антропологија – Србија – Зборници

COBISS.SR-ID 141819148